

ТРАНСФОРМАЦІЯ БОРГОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ПОЗИКОВЕ ЗА ЦИВІЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

На даний час із прийняттям нового Цивільного кодексу України 2003 р. у цивільному законодавстві з'явилося багато новел. Однією з них є новація боргу в позикове зобов'язання, передбачена ст. 1053 ЦК. На перший погляд це досить проста цивільно-правова конструкція і вбачається, що на практиці не повинно бути жодних труднощів щодо її застосування. Але досі її плутають з іншими суміжними інститутами цивільного права, виникають питання стосовно механізму реалізації цієї конструкції: чи повинна вона існувати у виді самостійного договору, або це один з видів договору позики; як новація боргу співвідноситься з тими законодавчими нормами, що регулюють договір позики? Звичайно, ці питання потребують вирішення.

Проблемами визначення понять «борг» і «зобов'язання» займалося багато правників. Серед них можна назвати таких відомих цивілістів, як М.М. Агарков, Є.О. Суханов, Л.О. Лунц, Д.І. Мей-

єр, І.Б. Новицький, В.С. Толстой, В.В. Луць, [Див.: 1; 2; 5; 6; 8; 12]. Досліджували зобов'язальні правовідносини О.С. Йоффе, І.О. Покровський, Р. Саватьє, Г.Ф. Шершеневич, Р.О. Халфіна [Див.: 3; 10; 11; 14] та ін. Останнім часом у вітчизняній правовій літературі теж здійснено чимало наукових доробок, присвячених окремим аспектам зобов'язального права й певним видам цивільно-правових договорів. Що ж стосується питань існування новації боргу, то можемо констатувати, що вони далеко не повністю висвітлені в юридичних джерелах.

Мета даної статті – проаналізувати категорії «борг» і «боргові зобов'язання», з'ясувати, яким чином боргове зобов'язання може трансформуватись у позикове, а також з'ясувати правову природу новації боргу у позикове зобов'язання як самостійного договору, на який поширюються цивільно-правові норми, що регулюють договір позики.

Термін «борг» зустрічається

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

в законодавстві, але офіційного доктринального його визначення немає, тому воно залишається загальноживаним словом. Його етимологічний аналіз показує, що слово борг походить від латинського *debitum* (зобов'язання), що означає «бути в боргу» (заборгувати). В українській мові поняття «борг» має подвійне значення: під ним розуміють певний обов'язок (зобов'язання), як борг розглядають позикове зобов'язання в цивільно-правовому смислі [9, с. 141]. Філософська наука розглядає його теж неоднозначно. З одного боку, під боргом розуміється певний примус діяти відповідно до встановлених потреб, а з другого – кантівська філософія розглядає його як додержання слова чи зобов'язання (але не примус). Щодо правової категорії «борг», то вона, на нашу думку, повинна розглядатись разом з філософською і забезпечуватися зовнішнім примусом закону або договору.

На даний час і в наукових джерелах і в законодавстві бракує одностайного формулювання цього поняття. Сучасна цивілістична доктрина визначає борг як грошову суму, що підлягає поверненню позичальником у зв'язку із закінченням договору позики, або включає борг у поняття майна в широкому смислі слова. В ЦК України категорія

«борг» застосовується в різних значеннях, а в більшості випадків – для визначення юридичного обов'язку боржника здійснити будь-яку дію на користь кредитора, іноді – як самостійний вид майна. Цей термін використовується для позначення певної суми грошей, які є предметом грошового зобов'язання. Також боргом називають гроші або цінні папери, які боржник повинен внести в депозит нотаріуса чи суду у випадку здійснення такої процедури.

Необхідно зазначити, що в цивілістиці, як правило, поняття «борг» та «обов'язок» використовуються як рівнозначні, тобто вони ототожнюються, коли зобов'язання розглядається як обов'язок боржника [Див.: 1, с. 14, 93; 11, с. 36].

Часто в правовій літературі зобов'язання визначається, як правовідносини, на підставі яких кредитор має право на отримання від боржника певного блага, що є цінним у цивільному обороті і яке є результатом дій боржника або утриманням його від них. У цьому формулюванні під зобов'язанням розуміють певне коло цивільних правовідносин, тобто певну сукупність прав і кореспондуючих їм обов'язків. Але ж йому надають іноді й іншого значення. Так, М.М. Агарков відмічає, що в деяких випадках зобов'язанням називають лише

один з елементів зобов'язальних правовідносин – обов'язок боржника, наприклад, коли йдеться про зобов'язання позичальника повернути кошти позикодавцеві. Зобов'язання, що розглядається виключно з цього боку, нерідко позначають терміном «борг» [8, с. 50]. Але, підкреслює Р. Саватьє, це стосується лише тих випадків, коли предметом зобов'язання виступають гроші [11, с.36].

Змістом зобов'язальних, як і інших, правовідносин є права й обов'язки його сторін-учасників. Сутність обов'язку полягає в здійсненні певної дії чи утриманні від неї в інтересах особи, яка має суб'єктивне право. Інакше кажучи, обов'язок – це належна поведінка суб'єкта, що виникає як складова частина зобов'язальних чи інших правовідносин. Унаслідок існування обов'язку особа відчуває психічний примус діяти певним чином, що впливає на її волю й вибір можливої моделі поведінки. Із цього боку «будь-яке зобов'язання можна охарактеризувати як окрему норму поведінки, яка висувається до боржника, діяти в інтересах кредитора, як певна належність (рос. «долженствование», «долг»), тобто борг» [10, с. 236]. Із внутрішнього боку зобов'язання характеризується станом певної зв'язаності боржника, бо з моменту виникнення

обов'язку на ньому лежить відповідальність за борг [8, с. 66]. За своєю сутністю зобов'язання є короткочасним, оскільки боржник намагається звільнитись від боргу, виконати свій обов'язок.

Ще один аспект, який вбачається за необхідне розглянути – це співвідношення понять «борг» і «відповідальність». І.О. Покровський відмічає, що борг виходить із цивільних правовідносин (деліктів), та історично йому передуює виникнення відповідальності (haftung). Будь-яке правопорушення стародавнім правом не регулювалось, правопорушник ніс відповідальність перед постраждалою особою своєю особистістю, тобто переважали відносини помсти. Заміна особистої відповідальності системою штрафів уперше дала можливість вести мову про існування певного боргу, який виражався в сумі цих штрафів. Проте, на ранньому етапі розвитку зобов'язальних відносин ідея боргу розчинилася в ідеї відповідальності [10, с.236-239].

Що ж стосується сучасних поглядів на проблему співвідношення цих двох понять, то, як відмічає М.М. Агарков, борг і відповідальність є не різними і не залежними один від одного елементами зобов'язання, а лише 2-ма аспектами одних і тих самих відносин. Коли ми говоримо, що боржник в силу покладеного на

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

нього зобов'язання повинен здійснити певну дію або утриматись від неї, маємо на увазі нормальний розвиток зобов'язальних відносин. Коли ми говоримо, що боржник відповідає за зобов'язанням, маємо на увазі забезпечену законом можливість для кредитора у випадку його невиконання з боку боржника здійснити своє право поза волю і проти волі останнього й добитися або виконання зобов'язання відповідно до його первісного змісту, або покладення на нього майнових наслідків невиконання, тобто стягнення збитків. Отже, те, що зазвичай називається термінами «борг» і «відповідальність» за зобов'язанням, у цілому є не чимось іншим, як обов'язком боржника в зобов'язальних правовідносинах [1, с. 44].

Повертаючись до історичної трансформації категорії «борг», необхідно констатувати, що поступово, з розвитком договірних відносин на перший план виходить майновий елемент у зобов'язальних правовідносинах, визначальну роль починає відігравати договір у зв'язку зі своєю основною майновою функцією. Акцент у зобов'язальних правовідносинах переміщується з особи боржника на його майно. З часом зобов'язання перетворюються на самостійну майнову цінність і вже в цій якості беруть

участь у цивільному обороті. На певному етапі самостійними об'єктами останнього стають право вимоги кредитора й обов'язки (борги) боржника.

Процесу існування безособових боргів сприяє торговий оборот. Розглядаючи механізм обігу боргів у торговому обороті, П.П. Цитович пояснює процес обособлення їх тим, що «зобов'язання може бути вилучено зі свого договору й встановлено окремо. Як вимога, воно відірване від обов'язку; кредитор у ньому – лише кредитор, але без будь-якого обов'язку; як обов'язок, воно відірване від права вимагати; боржник у ньому – лише боржник, але без будь-якої вимоги. У зв'язку з такою відокремленістю від свого договору зобов'язання перетворюється на борг, для свого кредитора воно стає борговим майном». У майновому обороті такий новостворений об'єкт називається боргом, оскільки «особа боржника має суттєве значення для боргу, а особа кредитора – ні» [13, с. 199,200].

Однак особистий елемент у зобов'язанні завжди буде присутнім, оскільки воно певним чином зв'язує волю боржника, примушуючи його тим самим до бажаної поведінки в інтересах кредитора. Вид зобов'язання визначає можливе поєднання особистісного й майнового еква-

лентів. Найбільше майнова сторона виявляється в грошових зобов'язаннях. Унаслідок своєї специфіки вони є найбільш оборотоздатними, а в окремих видах грошових зобов'язань особистісний елемент практично зводиться нанівець. У російській юридичній літературі дослідженням поняття «грошове зобов'язання» протягом значного часу займався Л.О. Лунц [5, с. 14]. На його думку, зміст грошового зобов'язання, особливості його виконання й відповідальності за невиконання зумовлені певними якостями його предмета. Грошовим можна вважати таке зобов'язання, в якому боржник зобов'язується сплатити на користь кредитора певну суму грошей – міру вартості майнового блага останнього [4, с.30].

Як читаємо в ч. 1. ст. 1053 ЦК України, за домовленістю сторін борг, що виник з договорів купівлі-продажу, найму майна або з іншої підстави, може бути замінений позиковим зобов'язанням. Така правова конструкція разом з іншими способами сприяє більш швидкому отриманню боргів кредиторами. Під час припинення зобов'язань новацією боргу в позикове зобов'язання досягається економічна мета зобов'язання – отримання економічного результату, а також мета, спеціальна, задля якої й виникли договірні правовідносини, – при-

пинення договору. Завдяки специфічним економічним відносинам, які складаються під час здійснення новації боргу в позикове зобов'язання, її можна віднести до групи зобов'язань грошових. Це пояснюється тим, що у випадку такої правової конструкції під час урахування суми заборгованості за первісним зобов'язанням на виконання зобов'язання позикового сторони використовують певний майновий еквівалент наданих кредитором послуг, за які повинен розрахуватись боржник відповідно до цього первісного зобов'язання. Винятком є лише новація боргу в позикове зобов'язання речей, визначених родовими ознаками, яку сторони можуть укласти лише якщо й оновлюване первісне зобов'язання було пов'язано з діями щодо речей, визначених родовими ознаками.

У правових джерелах точиться дискусія стосовного правової природи новації боргу в позикове зобов'язання. Так, О.О. Мельников вважає що досліджуваний інститут є видом договору позики і робить акцент на тому, що борг, який виникає на підставі інших договорів замінюється на договір позики, отже, новий договір новації має відповідати всім вимогам ЦК, які висуваються до договору позики [7, с. 93]. Протилежну позицію

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

займає В.В. Семенов, який на-полягає на тому, що законода-вець прямо передбачає здійс-нення новації боргу в позикове зобов'язання, а не в договір по-зики, які є різними за своєю сут-ністю. Як справедливо, на нашу думку, зауважує сучасний цивіліст, позикове зобов'язання не обмежується лише догово-ром позики, а може виникати й на іншій підставі, як-то з кредит-них праввідносин, договорів про відшкодування шкоди та ін-ших правочинів, прикладом яких і є новація боргу в позикове зобов'язання. У зв'язку з транс-формацією боргу в позикове зобов'язання первісне зобо-в'язання (борг) припиняється, а сама новація виступає догово-ром, на підставі якого згідно із законодавством виникає нове зобов'язання – позикове. Далі правник стверджує: внаслідок того, що ніякого договору пози-ки між сторонами не виникло й не буде цього, новація боргу у позикове зобов'язання не повин-на відповідати нормам ЦК, які регулюють договір позики. З на-шого погляду, із цим тверджен-ням погодитись не можна, адже договір позики є родовим понят-тям щодо всіх інших правочинів, за якими одна сторона передає іншій гроші або речі, визначені родовими ознаками, за умови що остання поверне ту ж саму кількість грошей або речей, того

ж роду й тієї ж якості. Названі правочини визнаються окреми-ми видами договору позики. На відміну від інших глав ЦК, які містять норми про складні дого-вори, що мають свої окремі види (купівля-продаж, оренда, підряд та ін.), гл. 71 не містить загаль-них положень, які стосуються всіх видів договору позики, а його місце займають норми про нього. Окрім цього, норма, що стосується новації боргу в пози-кове зобов'язання, знаходиться в гл. 71 ЦК, що регулює відноси-ни позики.

Отже, роблячи висновок, не-обхідно зазначити, що поняття «борг» є складним правовим явищем, яке включає в себе по-няття «обов'язок» у цивільно-правовому значенні; власний психічний примус діяти належ-ним чином; воно тісно пов'язано з поняттям «відповідальність» за зобов'язанням. Борг зазвичай ви-никає в разі невиконання сторо-нами своїх обов'язків у будь-яких праввідносинах, у тому числі й грошових. Таким чином, можна сказати, що під час новації боргу у позикове зобов'язання відбу-вається трансформація грошо-вого боргового зобов'язання на грошове позикове. Вони, у свою чергу, співвідносяться як родові й видові поняття боргового зобов'язання. Інакше кажучи, здійснюється оновлення попе-редніх боргових відносин за гро-

шовим зобов'язанням і їх перехід у позикові боргові зобов'язання. Такий правочин здійснюється у формі самостійного договору, врегульованого законодавством у зв'язку з економічними потребами суспільства в більш швидкому поверненню боргів контра-

гентами. Він виникає внаслідок перетворення боргових зобов'язань на позикові, існує як самостійний вид грошових позикових зобов'язань, отже, до нього застосовуються норми ЦК про договір позики як загальне до окремого.

Список літератури: 1. *Агарков М.М.* Обязательство по советскому гражданскому праву. – М.: Юриздат НКЮ СССР, 1940. – 192 с. 2. *Гражданское право: Учебник: В 2-х т. / Отв. ред. Е.А. Суханов.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во БЕК, 2000. – Т. 2. – 704 с. 3. *Иоффе О.С.* Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с. 4. *Лавров Д.Г.* Денежные обязательства в российском гражданском праве: Науч.-практ. изд. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 250 с. 5. *Луиц Л.А.* Денежное обязательство в гражданском и коллизионном праве капиталистических стран. – М.: Юриздат, 1948. – 214 с. 6. *Мейер Д.И.* Русское гражданское право. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1910. – 677+50+47 с. 7. *Мельников О.О.* Правовые проблемы новации долга в заемное обязательство. // Вестн. Высш. Арбитра. Суда РФ. – 1999. – № 6 – С. 90-95. 8. *Новицкий И.Б., Луиц Л.А.* Общие учения об обязательстве. – М.: Госиздатюридлит., 1950. – 416 с. 9. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: 70000 слов. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 915 с. 10. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права. М.: Сталинград: Обл. книгоизд-во, 1998. – 353 с. 11. *Саватье Р.* Теория обязательств: Юрид. и эконом. очерк. – М.: Прогресс, 1972. – 440 с. 12. *Толстой В.С.* Исполнение обязательств. – М.: Юрид. лит., 1973. – 208 с. 13. *Цитович П.П.* Очерк основных понятий торгового права. – Киев: Тип. И. Н. Кушнорева и К°, 1886. – 214 с. 14. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. – СПб.: Изд. бр. Башмаковых, 1910. – 879 с.

Надійшла до редакції 23.09.2008 р.